

П. П. СОВА

(Ужгород)

ПАЛЕОЛІТИЧНІ МІСЦЕЗНАХОДЖЕННЯ В УЖГОРОДІ

Сліди людини старокам'яного віку вперше на Закарпатті були виявлені в 1906 р. в Мукачевому на Павловій горі відомим краєзнавцем і піонером археологічного вивчення області Федором Легоцьким¹. У серпні 1935 р. чеським археологам Скутілу і Янтському вдалося виявити друге на Закарпатті палеолітичне місцезнаходження у м. Береговому на Малій горі². Виявлені ними пам'ятки відносяться до верхнього палеоліту.

Закарпаття в основному не зазнало зледеніння в плейстоцені. У Вулканічних Карпатах, які підносяться безпосередньо над Ужгородом, сліди зледеніння також відсутні.

З представників льодовикової фауни на Закарпатті виявлені, правда у невеликій кількості, рештки гігантського оленя, викопного коня, лося (с. Бадалово, Берегівського району) і мамута (м. Чоп).

Ужгород розташований біля підніжжя лісистих Карпат, по обох берегах річки Уж, яка тут виходить з гір на простори Середньо-Дунайської низовини. З північної сторони над містом підносяться Вулканічні Карпати, окремі вершини яких тут досягають висоти 1000 м, їх південні відроги, висота яких не перевищує 300 м, обривистими схилами спадають у бік міста.

На відрогам Вулканічних Карпат товщина леса дуже нерівномірна. В ямах та поглибленнях товщина лесових відкладів завжди значно більша, ніж на височинах, де в багатьох місцях виступають на поверхню виходи оголених основних порід у вигляді скель і кам'яних глиб.

Археологічне дослідження Ужгорода було розпочато автором у 1937 р. і дало деякі матеріали різних епох — від неоліту до слов'янського часу³. Дальші дослідження продовжили вже у радянський час К. Бернякович⁴ та Ф. Потушняк⁵. В результаті цих досліджень були виявлені пам'ятки всіх епох, за винятком палеоліту, сліди якого не вдалося відкрити на території Ужгорода, незважаючи на тривалі та

¹ Ф. Легоцький, Знахідки кам'яного віку на Берегівщині. Археологічний вісник, Будапешт, 1940 (угорською мовою), стор. 158—159.

² J. Skutil, Paleolitikum Slovenska a Podkarpatskej Rusi, Spisy historického odboru matice slovenskej v Turčianskom sv. Martine, sv. 4, 1938.

³ П. Сова-Дмитров, Минуте Ужгорода, Ужгород, 1944 (угорською мовою).

⁴ К. Бернякович, Древнеславянские памятники Закарпатской области, Slovenská archeológia, Ročník V-2, Bratislava, 1957.

⁵ Ф. М. Потушняк, Археологічні знахідки бронзового та залізного віку на Закарпатті, Ужгород, 1958.

старанні розвідування і наявність відповідних географічних та геологічних передумов.

Повна відсутність у вулканічних породах печерних утворень допускала можливість виявлення стоянок тільки відкритого типу. Багаторічні розшуки лише недавно увінчалися успіхом: на території Ужгорода автором було виявлено чотири палеолітичних місцезнаходження: на Замковій горі, в Горянах, на Радванській горі і на горі Кальварія (рис. 1).

Замкова гора. Посередині воріт, через які річка Уж виступає з міжгір'я на широку закарпатську підгірну рівнину, знаходиться ужго-

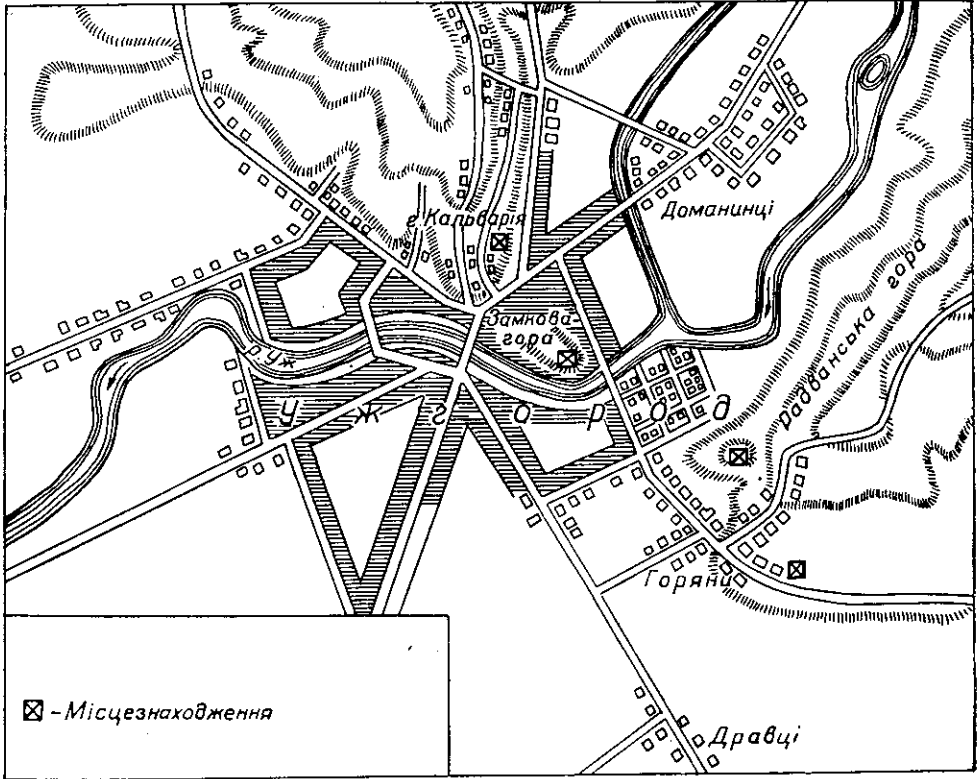

Рис. 1. Схема розміщення палеолітичних місцезнаходжень в районі Ужгорода.

родська Замкова гора. Це невисокий довгастий відокремлений останець, в основі якого лежить андезитова скеля. Північний схил гори крутий, обривистий, а інші відносно пологі. Уся гора, за винятком східного її кінця і північного крутого схилу, забудована. Найвища її точка (147 м над рівнем моря) знаходиться на східному краю, де стоїть Ужгородський замок. До фортеці з південно-східної сторони прилягає великий сад. Тут є тераса, що крутими скелями обривається на Підградську вулицю. Схили гори вкриті не дуже товстим шаром жовтої лесоподібної глини, під якою місцями виступає андезитова порода у вигляді великих круглих кам'яних глиб.

У 1948 р. під час обробітку городів на згаданій вище терасі, розташованій на висоті близько 20 м над місцевістю, була підібрана значна кількість крем'яних відщепів із слідами обробки. Їх вивчення почалося 1959 р., після того, як вони були перевірені та визначені О. П. Чернишом як належні до часу пізнього мустьє.

До складу колекції з Замкової гори входить 64 кремінних вироби, серед них 5 нуклеусів, 24 відщепи, 6 пластин, 1 скобель, 26 різних уламків, осколків, 1 відбійник і 1 двобічно оброблене знаряддя (рис. 2).

Чотири нуклеуси мають дисковидні обриси, розміри найбільшого з них $9,3 \times 7,6$ см, найменшого — $5,4 \times 5,1$ см (рис. 2. 1—3). П'ятий нуклеус аморфний і являє собою велику гальку, обидва кінці якої оббиті.

Для виготовлення нуклеусів були використані обкатані крем'яні гальки та гальки з крем'янистого сланцю. Відщепи в основному досить великі; у деяких з них краї мають сліди ретуші. На шести відще-

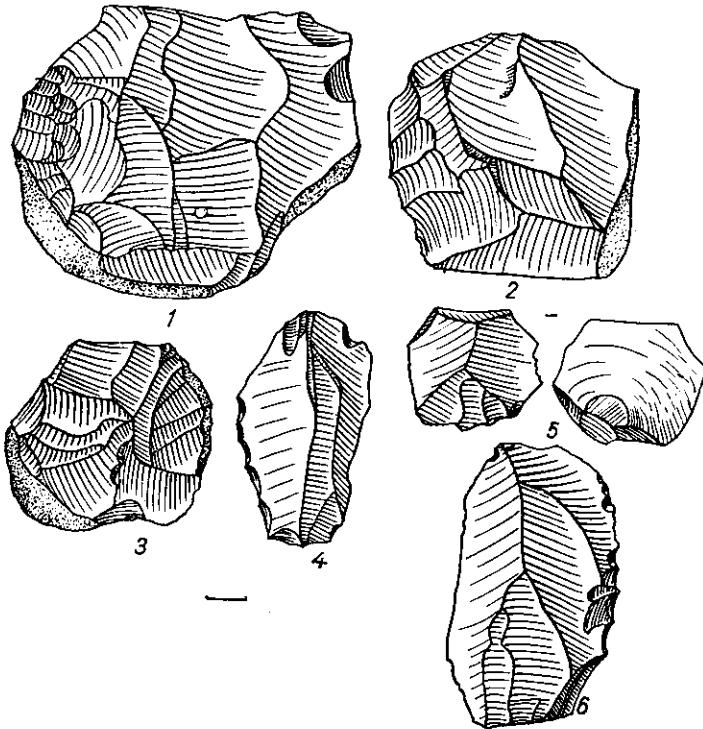

Рис. 2. Крем'яні вироби муст'єрського часу з Замкової гори.
1—3 — нуклеуси; 4—6 — пластинчасті відщепи.

пах на нижній стороні є опуклий ударний бугорок. На ряді відщепів спостерігаються сліди підправки країв ударних площин. Пластини здебільшого товсті, масивні (рис. 2, 4—6).

Горяни. Приміське село Горяни знаходиться на південно-східному краю Ужгорода і фактично вже зрослося з містом. Село розташоване на південному схилі Радванської гори — одного з відрогів Закарпатського передгір'я, який полого знижується до підгірної рівнини. У селі багато скелястих виходів; на південно-східному його кінці виходи андезитових скель стрімко спадають до шосейної дороги, яка веде в сусіднє с. Циганівці, утворюючи невелику терасу, розташовану на висоті близько 140 м над рівнем моря. У довжину тераса досягає 50 м; ширина приблизно така ж. На західному її кінці — селянська садиба; зі сходу тераса межує з кладовищем. З північної сторони підіймається пологий, вкритий садами схил.

Скелю вкриває шар жовтої лесоподібної глини завтовшки 1—1,5 м, під яким залягає шар дрібних кам'яних уламків завтовшки близько 20 см. Зверху лес вкритий гумусом (близько 30 см).

У 1956 р. тут почала працювати колгоспна каменоломня, яка стала одним з об'єктів наших спостережень. У 1958—1959 рр. на розчищеній поверхні скелі, а також на нагромаджених поблизу відвалах був знайдений ряд крем'яних виробів і деякі рештки фауни. Серед зібраного крем'яного інвентаря є нуклеуси, відщепи, пластини, знаряддя, осколки та уламки — усього близько 70 предметів (рис. 3, 1—5). Сировиною для виготовлення знарядь служили різні породи: чорний

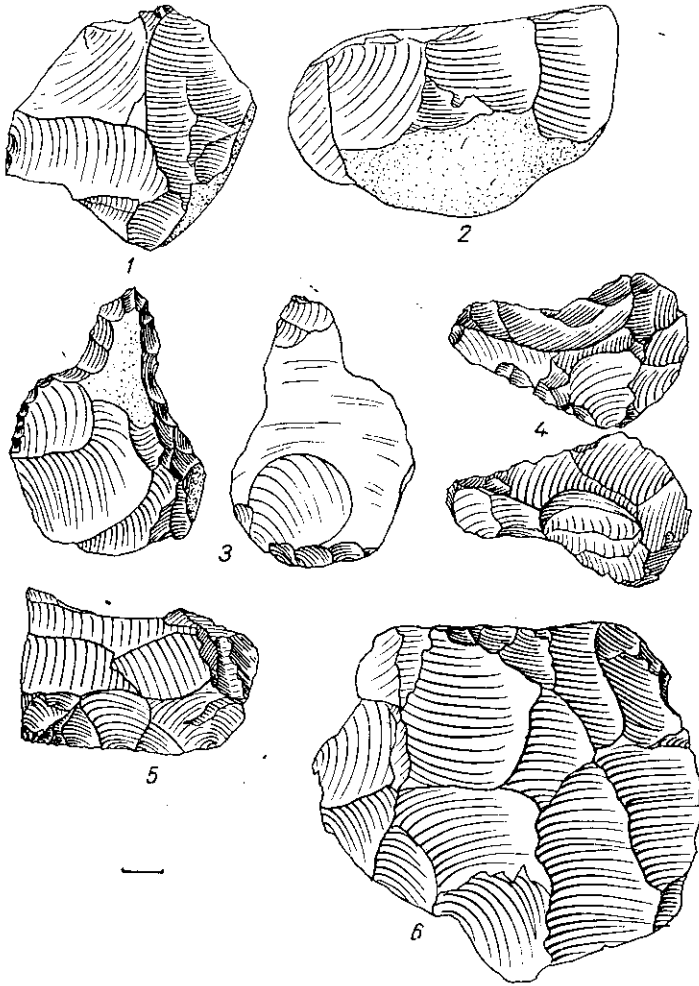

Рис. 3. Крем'яні вироби мустьєрського часу з Горян.
1—2 — нуклеуси; 3 — гостроконечник; 4—5 — скребла; 6 — дисковидний нуклеус з Радванки.

кремінь, роговик, яшма, особливо кременистий пісковик, кварцитовий сланець, які в значній кількості зустрічаються в долині річки Уж у вигляді гальки й буліжника.

Група нуклеусів представлена п'ятьма екземплярами. Серед них слід відзначити дисковидний нуклеус з чорного кременя із слідами сколів, які йдуть від країв до центра (рис. 3, 1); масивний нуклеус, виготовлений з округлого окатаного сірого річкового кременистого буліжника зернистої структури, а також масивний нуклеус, виготовлений з сірого кременистого буліжника з дрібнозернистою структурою (рис. 3, 2).

Найчисленнішу групу становлять відщепи — всього 33 екземпляри. Вони здебільшого трикутної форми, а на дванадцяти відщепах про-

стежуються великі ударні бугорки. Крім того, знайдено сім пластин. Вони виглядають архаїчно: мають великі ударні бугорки та сліди підправки країв.

Серед знарядь заслуговує на увагу гостроконечник, виготовлений з кременистого пісковика, який має зернисту структуру. Нижня частина відщепана, на якому він виготовлений, має великий ударний бугорок, що йде навскіс до його поздовжньої осі. Довжина гостроконечника 7,2 см (рис. 3, 3). Асиметричне знаряддя, що могло служити скобелем, виготовлене з сірого кременю. Опукла його спинка оброблена обтіскою, робочі краї підправлені ретушшю. Більш плоска нижня сторона оброблена за допомогою грубого обтісування. Довжина знаряддя 6,2 см (рис. 3, 4). Скреблоподібне знаряддя з прямим робочим краєм виготовлене на уламку чорного кременю. Розміри 6,5×4,1×1,5 см (рис. 3, 5).

Решта крем'яного інвентаря з Горян — це різні відходи обробки кременю — уламки, осколки (всього 27 екз.). Вони свідчать, що крем'яні знаряддя виготовлялись на місці.

Серед нечисленних залишків фауни є кінські зуби. Синхронізувати знахідки фауни з археологічним матеріалом поки що передчасно.

Радванська гора. Колишнє приміське село Радванка, тепер передмістя Ужгорода, лежить на лівому березі р. Уж, біля півніжжя гори цієї ж назви. Радванська гора тягнеться з півночі на південь вздовж східного берега р. Уж, в бік якого її плоска вершина обривається досить крутими схилами. Західний скелястий виступ гори теж круто обривається над Радванкою. У протилежний бік він поступово піднімається і переходить у плоску вершину, яка з'єднується з Радванською горою пологою сідловиною. Це так звана Палфієва гора (177 м над рівнем моря), схили якої вкриті виноградниками.

Завдяки виходам скель тут створилися умови для добування каменю. Андезитова порода, з якої зараз добувається камінь, вкрита товстим шаром жовтої лесоподібної глини. Місцями, особливо в заглибинах, шар глини досягає потужності у кілька метрів; на високих місцях він значно тонший.

Розчистка проводиться потужними бульдозерами, які звалюють глину по боках кар'єру. У відвалах трапляються різні оброблені кремені. Влітку 1959 та у наступних роках на західному схилі Палфієвої гори була розчищена від глини ділянка розміром 300×200 м, на якій раніше знаходився виноградник. Тут автором була зібрана велика кількість крем'яних виробів архаїчного вигляду, що лежали на оголеній поверхні скелі. Дальші дослідження були спрямовані на північний схил цієї гори, де на площі близько 200×200 м було зібрано також чималу кількість крем'яного матеріалу. На схилах Палфієвої гори підібрано багато оброблених кременів як древньопалеолітичного, так і пізньопалеолітичного часу.

Це свідчить про те, що на схилах згаданої гори знаходилась багатощарова палеолітична стоянка, яка була знищена каменоломнею та виноградними плантаціями.

Для виготовлення знарядь використовувався переважно кременистий пісковик, рідше кремень темно-сірого і чорного кольору та роговик і, як виняток, кварцит, яшма, опал та обсидіан.

У колекції нараховується близько 50 нуклеусів дисковидної та інших форм. Серед них великий дисковидний нуклеус, зроблений з кременистого пісковика, розміром 10,5×9×2,8 см (рис. 3, 6).

Відщепи сколювалися з боків до центра нуклеуса по всьому периметру кременю. Вони мають переважно підтрикутну форму та глибокі негативи від опуклих ударних бугорків. Сколювалися відщепи тільки з однієї сторони, друга — вкрита коркою.

Велику групу становлять масивні трикутні відщепи, виготовлені з гальок кременистого пісковика. На багатьох з них помітні ударний бугорок і сліди підправки ретушшю ударної площадки. Характерні товсті масивні пластини з великими ударними бугорками. Одна з них, розмірами $8,5 \times 6,7 \times 3$ см, має овальну форму (рис. 4, 1).

До нечисленної групи знарядь належить гостроконечник ($7 \times 6 \times 1,5$ см) (рис. 4, 2) з сірого кременистого пісковика, зроблений на трикутному відщепі. Спинка його оброблена сколами. Обидва краї ретушовані і створюють тупе вістря. Другий гостроконечник (рис.

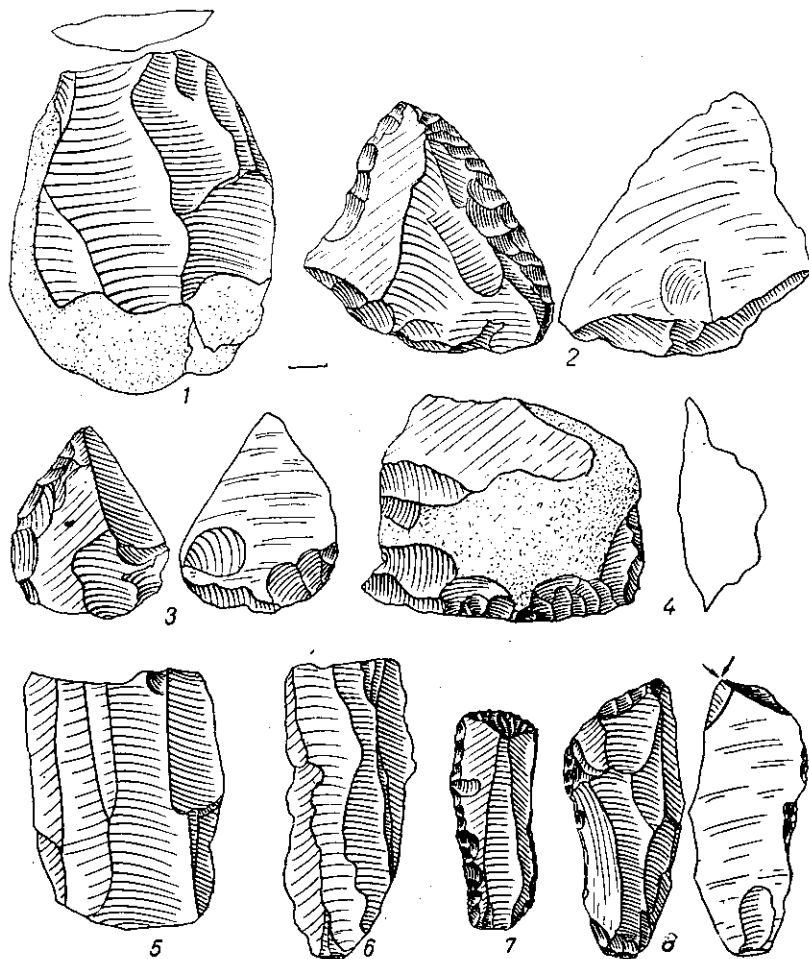

Рис. 4. Крем'яні вироби мустьєрського часу з Радванки:
1 — відщеп; 2—3 — гостроконечники; 4 — скребло.

Крем'яні вироби пізньопалеолітичного часу:

5 — нуклеус; 6 — ножовидна пластинка; 7 — скребок; 8 — різець.

4, 3) — з сірого кременистого пісковика. Він має форму трикутника, причому його лівий напівкруглий край оброблений ступінчастою мустьєрською ретушшю, а правий зовсім її не має. Вістря знаряддя лосить гостре.

Серед численних скребел треба відмітити два знаряддя праці. Перше з них зроблене на масивному сколі підчотирикутної форми. Лезо його пряме, оброблене дрібною ретушшю (рис. 4, 4). Друге знаряддя зроблене на масивному відщепі молочно-білого, трохи жовту-

ватого, прозорого по краях кременю ($7,5 \times 6,5 \times 1,5$ см). Його лезо має напівкруглу форму. Робочий край з двох боків загострений ретушшю. Цим знаряддям користувалися не стільки для скобління, скільки для різання.

Колекція доповнюється великою кількістю різних уламків, осколків та інших відходів виробництва, що свідчить про виготовлення виробів на місці.

Крім описаного вище крем'яного інвентаря, в Радванці на Палфієвій горі був зібраний комплекс крем'яних виробів, що належать до більш пізніх епох палеоліту. Для їх виготовлення використовувались

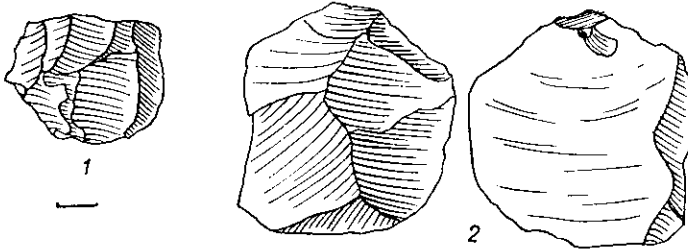

Рис. 5. Крем'яні вироби з Кальварії.
1 — нуклеус; 2 — відщеп.

також різні, переважно місцеві крем'яні породи: кременистий сланець, кременистий пісковик, роговик, кремій та обсидіан (рис. 4, 5—8). У цій групі матеріалів багато нуклеусів, серед яких переважають призматичні. Серед них відзначимо призматичний нуклеус з гальки сірого кольору із слідами паралельних поздовжніх сколів (рис. 4, 5).

Найбільшу групу становлять ножовидні пластинки, серед яких одна виготовлена з обсидіану (рис. 4, 6). Вона широка ($7,8 \times 3,4$ см), має на спинці три правильні видовжені негативи сколів. Обидва її краї вищерблені від роботи.

До знарядь праці належить досить значна кількість скребків та різців. Зупинимося на двох з них.

Скребок на кінці крем'яної трьохскатної в перерізі ножовидної пластинки, вкритої густою жовтувато-білою патиною ($5,7 \times 1,4$ см) (рис. 4, 7). Його робочий край напівкруглий, трохи скошений вправо, старанно оброблений високою ретушшю. Обидва поздовжні краї пластинки по всій довжині мають ретуш.

Різец серединного типу ($7,5 \times 3$ см) (рис. 4, 8) зроблений на ножовидній пластинці з обсидіану. Спинка пластинки має чотири видовжених негативи сколів. У верхній частині пластинки з лівого боку незначна ділянка має ретуш. Цю ретуш справа наліво знімає різцевий скол. Другий різцевий скол зроблений справа наліво з боку черевця.

Описані вище крем'яні вироби свідчать про те, що Палфієва гора служила місцем поселення людини в післямустьєрську епоху.

Кальварія. У правобережній частині Ужгорода над містом підноситься гора Кальварія, яка досягає висоти 189 м над рівнем моря. Її схили вкриті виноградниками і садами. Проходять тут і нові вулиці міста, яке швидко розростається. На східному схилі гори, на висоті близько 150 м є невелика вузька тераса, яка носить назву «Дайбо-вещь». Її східний край над вулицею Богдана Хмельницького круто обривається у бік долини р. Уж. Гора, як і усі відроги закарпатського передгір'я, що височать над містом, вкрита шаром жовтої лесоподібної глини, яка нерівним пластом перекиває андезитову породу, яка місцями виступає на поверхню у вигляді кам'яних гліб і плит. По терасі проходить вулиця Висока, де в 1955—1956 рр. під час будівни-

цтва Закарпатської дитячої туристської станції було підібрано кілька маловиразних оброблених кременів. Уже після відкриття станції, влітку 1957 р., проводилося планування двору бульдозерами. Шар глини був тут завтовшки 0,5—0,6 м. Після того, як пройшов бульдозер, на поверхні двору залишилось кілька кременів.

Залишки глини після планування були пересіяні, внаслідок чого знайдено ще сім кременів, серед них два нуклеуси. Таким чином, на Дайбовецькій терасі виявлено 20 крем'яних виробів (рис. 5, 1—2). До складу цієї невеличкої колекції входять три нуклеуси, пластина і кілька відщепів та уламків. Серед них заслуговує на увагу маленький нуклеус підчотирикутної форми, для якого була використана обкатана річкова крем'яна галька (рис. 5, 1). З одного боку цього нуклеуса сколювалися невеликі відщепи. Цікавим є також масивний відщеп округлих обрисів з виразним ударним бугорком, виготовлений з кременю (рис. 5, 2).

Виявлений на Дайбовецькій терасі крем'яний інвентар нечисленний і в типологічному відношенні недостатньо виразний. Не маючи змоги датовати його детальніше, ми відносимо цей матеріал до часу палеоліту в цілому.

Відкриті місцезнаходження мають, безумовно, чимале значення не лише для археології самого Ужгорода, а й для всього Закарпаття, де вперше виявлені пам'ятки мустьєрської епохи.

Відкриті нами палеолітичні місцезнаходження в Ужгороді — це лише багатообіцяючий початок. Вивченню залишків перебування стародавньої людини на Закарпатті слід приділити значно більше уваги, ніж досі⁶.

П. П. СОВА

ПАЛЕОЛИТИЧЕСКИЕ МЕСТОНАХОЖДЕНИЯ В УЖГОРОДЕ

Резюме

Археологические исследования в Закарпатье начались в 1906 г., когда впервые в г. Мукачево на Павловой горе краеведом Федором Легоцким была обнаружена стоянка палеолитического времени. В 1935 г. чешские археологи Скутил и Янтский у г. Берегова на Малой горе обнаружили второе в Закарпатье позднепалеолитическое местонахождение.

Только в 1948 г. автором в результате многолетних поисков в районе г. Ужгорода на Замковой горе было обнаружено первое местонахождение позднемустьерского времени. Затем, спустя десятилетие, в районе г. Ужгорода удалось обнаружить еще несколько палеолитических местонахождений: Горяны, Радванская гора, Кальвария.

Особый интерес представляет местонахождение на Радванской горе. Здесь, на территории каменоломни, в желтой лессовидной глине, покрывающей неравномерной толщей андезитовые породы, в обвалах глины, снятой бульдозером, автором собраны многочисленные каменные орудия палеолитического времени. В коллекции, представленной в основном изделиями из кремнистого песчаника, реже кремня и роговика, иногда кварцита, яшмы, опала и обсидана, насчитывается свыше 50 нуклеусов дисковидной формы, много отщепов, скребел и остроконечников. Этот комплекс материала следует датировать позднемустьерским временем. Кроме того, в Радванке собран комплекс кремневых орудий, относящихся к позднепалеолитическому времени.

⁶ Автор статті висловлює свою подяку Ю. Г. Колосову за допомогу в роботі.